

PAPER DETAILS

TITLE: XVI Yüzyılda Adana Kentinin Fiziksel Yapısına Dair Bulgular

AUTHORS: Duygu F SABAN

PAGES: 161-182

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/50329>

XVI. YÜZYILDA ADANA KENTİNİN FİZİKSEL YAPISINA DAİR BULGULAR

Öğr. Gör. Dr. Duygu F. SABAN

Çukurova Üniversitesi,
Mühendislik-Mimarlık Fakültesi,
Mimarlık Bölümü
fduygu@mail.cu.edu.tr

ÖZET

Adana'nın kentsel tarihi konusundaki çalışmalar sınırlıdır ve bu çalışmaların büyük bölümü teorik ifadelerle ortaya konmuş, fiziksel yapının niteliği üzerinde gereği kadar durulmamıştır. Kentin özellikle son yüzyıldaki tarihi gelişimi, bilhassa Kurtuluş Savaşı öncesi işgal yılları ve devamında Cumhuriyetin ilanını takiben 1960'larda zirveye ulaşan sosyal ve ekonomik yapıya paralel olarak gelişen kent dokusu üzerine yapılmış çalışmalar literatürde daha fazla yer tutar. Bu döneme ait önemli sayıda yazılı belgelerin yanında, sınırlı sayıda da olsa görsel malzeme de bulunmaktadır. Bununla beraber, kentin tarihi boyunca en hızlı ve belli bir ideolojiyi takiben planlı gelişimlerinden birisinin 16.yy.'da, Ramazanoğulları'nın idaresinde gerçekleştiği şu ana kadar edinilmiş bilgiler ışığında ortaya çıkmış olsa da, o döneme ait sosyo-ekonomik yapıyı tanımlayan çalışmalar dışında kentsel dokunun niteliğini tespiti yönelik bir çalışmaya rastlanmamıştır. Araştırmacının "*XVI. Yüzyılda Adana Kenti'nin Fiziksel Yapısı*" başlıklı yüksek lisans tezinin bir parçası olan bu makalede, kentin XVI. yy.'daki kaba sınırına ve sosyo-ekonomik yapının kent dokusuna yansımalarına dair bulguların çizim ve haritalarla somut bir biçimde ifade edilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Adana, Çukurova, Ramazanoğulları.

FINDINGS ON THE PHYSICAL STRUCTURE OF THE 16TH CENTURY ADANA

ABSTRACT

Research on urban history of a southern city in Turkey -the city of Adana was mainly concerned with the social, economical and administrative history of its recent past, mostly late 19th century. Besides, the physical outcome of those factors has rarely been subject to analysis. The city, having a rich urban history going back to the 15th century B.C. was subject to rapid urban expansion during the 16th century (A.C.) due to the social, economical and administrative situation of the time. In fact, until the prosperous 1960s, it could be argued that the city had its golden era in the 16th century. The aim of this paper was to identify the transformation of the physical structure and in particular the boundaries of the urban settlement of the city of Adana during the 16th century. Ottoman Tax records, which included the number of taxpayers with their occupation as well as their religion in a quarter, were the main sources of information in order to trace the location of the quarters and the social structure. The records of the waqf (Islamic endowment institution) property and a comprehensive archival research

supported that information. The information gathered that way was discussed on a 1938 land survey map of the town, which the researcher prepared by combining approximately 40 pieces of maps in varying scales. The records of the waqf property in particular, were the major sources of information as the properties were described according to their direction and the relation with the neighbouring properties or urban elements in the town.

The key findings of the study indicated that the town doubled its size between 1525 and 1572, following the construction of the Kulliye under the administration of the Ramazanoğlu family. The town was surrounded with orchards and still had the traces of the previous civilizations, mainly the Fortress and the ruins of the city walls. The population was primarily consisted of Muslims with an Armenian community living in a single quarter covering 1/10th of the total population. In conclusion, the city of Adana showed main characteristics of an Islamic town in the 16th century, having the Kulliye in the centre, which consisted of the Ulu Mosque, the Market, the Hamam and the Madrasa.

Key Words: Adana, Çukurova, Ramazanoğlu.

Neden 16. Yüzyıl ve Neden Adana?

Adana Toros Dağları'nın güneyinde yer alan Çukurova'da, Seyhan Nehri üzerinde kurulmuş olan tek kenttir. Toros Dağları Adana için hem Orta Anadolu ile arasında bir engel, hem de tarih boyunca varlığını devam ettirmesini sağlayan bir eleman olmuştur. Tarih boyunca Toroslar'ı aşmak için çeşitli geçitler kullanılmıştır. Bunlardan en çok kullanılan geçit (Le Strange, 1966: 134) ise Tarsus'un kuzeyindedir (Kilikya Kapısı). Bu geçit Orta Anadolu'yu Doğu Akdeniz'e bağlamakta ve bu bağlantı sayesinde de Adana tarih boyunca koruyacağı önemi kazanmaktadır. Özellikle Suriye'den başlayıp Adana üzerinden Kilikya Kapısı yoluyla Toroslar'ı aşıp, Anadolu'yu geçerek İstanbul'a ulaşan kuzey-güney doğrultusundaki kervan yolu XVI.yy.'da Adana'nın önemini daha da artırmıştır (Braudel, 1993: 339).

XVI.yy. yeni keşiflerin yapıldığı, Uzak Doğu malları ile yeni keşfedilen yerlerdeki tabii kaynakların hızla batıya taşındığı, dolayısıyla ticaretin ağırlıklı olduğu bir dönemdir. Batı Avrupa ile doğudaki uygarlıklar arasındaki ticari ilişkilerde -ki XVI.yy.'da Venedikli tacirler ağırlıklıdır-, Suriye belirleyici, Mısır ise önemli iki kapı olmuştur (Braudel, age, 471). Venedik, Suriye ve Mısır'dan karabiber, baharat, hazır ilaç, pamuk, keten ve ipek almakta ve onlara gümüş aktarmaktadır (Braudel, age, 472). Halep ise Akdeniz ile İran arasında Hint malları ve batıdan gelen mallar için bir antrepo niteliği taşıdığından önemli bir yere sahiptir (Braudel, age, 385). Bu dönemde Adana'yı Anadolu ve Önasya'ya bağlayan ve "Kıstak Yol" diye adlandırılan kara yolunun Suriye ile İstanbul arasındaki önemli bir bağlantı yolu olduğu ve XVI.yy. Akdeniz ticaretinde vazgeçilmez bir yere sahip olduğu görülmektedir. Bu bağlantı İstanbul ile buğday, pirinç ve bakla üretim bölgesini kaynaştırmıştır (Braudel, age, Cilt.II: 8).

Mısır ve Suriye'nin 16.yy.'ın başında fethedilmesi bazı tarihçiler tarafından İstanbul'un alınmasından daha önemli olarak kabul edilmektedir, çünkü Osmanlı tarihinin resmileşmesine neden olan bu fetihlerdir (Braudel, age, 7). Bu fetihler sonucunda güçlenen Suriye-İstanbul karayolunda Halep'ten gelip Konya Ereğlisi'ne

varıncaya kadar 1000 vergi mükellefi barındıran tek kentten, yani Adana'dan geçilmektedir (Farooqi, 1994: 16). XVI.yy.'da Anadolu kentlerinin nüfusları ile Suriye ve Halep'in nüfusu karşılaştırıldığında Halep ve Şam'ın Bursa'dan sonra geldiği görülmektedir (**Çizelge:1**). Aynı tabloda Adana alt sıralardadır. Bu durum, Adana'nın iki bölgenin hinterlandında olabileceğini göstermektedir. Halep ve Şam'ın Bursa'ya kıyasla daha yakın ve kolay ulaşılabilir olması ve aynı zamanda Türkmenler sayesinde gerçekleşen ticaret bağı nedeniyle XVI.yy'da Adana, Şam ve Halep'in hinterlandında konumlanmaktadır ve hem Suriye hem de Mısır ile olan bağlantısı çok güçlüdür.

XVI.yy.'da Adana Osmanlı İmparatorluğu'nun Halep Eyaleti'ne bağlı bir sancak olarak idare edilmiştir. 1512 tarihinde Yavuz Sultan Selim'in tahta geçmesinden önce İmparatorlukta Rumeli, Anadolu, Rum ve Karaman olmak üzere dört eyalet bulunmaktadır. XVI.yy.'da sınırların genişlemesiyle eyaletlerin sayısında hızlı bir artış olmuştur. Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde (1520-1566) kurulan 17 yeni eyaletten birisi de Halep Eyaleti (1521)'dir (Akgündüz, 1992: 28).

Adana kenti 1517'de Osmanlı İmparatorluğu'na katıldıktan sonra yurtluk-ocaklık statüsü ile idare edilmiştir. Yurtluk yalnız hayat boyu bakmak anlamına geldiği halde yurtluk-ocaklık ırs yoluyla aktarılabilir. Yani kendisine yurtluk ve ocaklık olarak bir arazi geliri verilen kişi gerçek anlamda o yerin sahibi değildir, araziye satamaz, bağışlayamaz, vakfedemez. Yalnızca o yerin şer'i ve örfi vergisi kişiye aittir (Pakalın, 1954: 639). Bu uygulamaya ilk defa Yavuz Sultan Selim zamanında doğu ve güneydoğu Anadolu'nun fethinden sonra başlanmıştır. Adana'nın yurtluk-ocaklık statüsünde olmasının nedeni Ramazanoğulları Beyliği'nin kendi isteğiyle Osmanlı İmparatorluğu'na katılmasıdır. Bu vasıta ile Ramazanoğulları ailesi 1608 yılına kadar Adana'nın ırsı valisi olarak kalmayı başarmıştır (Akdağ, 1979: 38).

Adana'nın XVI.yy.'daki hızlı gelişiminin nedenleri, bütün bu faktörler bir arada değerlendirildiğinde açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Kentin idari açıdan yarı özerk yapısı ve toprak mülkiyetinin büyük ölçüde bir ailenin elinde olması söz konusu yüzyılda kentin gelişimine damgasını vuran önemli özelliklerdir.

Materyal ve Metod

Makaleye konu olan dönem XVI.yy. olduğu için kullanılan materyaller de mümkün olduğunca o döneme veya en azından yakın bir döneme ait materyaller olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'ndan günümüze ulaşan çok önemli arşiv malzemelerinden birisi olan *Adana Mufassal Tahrir Defterleri* bu çalışmanın ana materyalini oluşturmaktadır. Mufassal Tahrir Defterleri'nin en önemli özelliği kentin o dönemdeki mahalle adlarının ve her mahallenin vergi mükellefi sayısının defterlerde kayıtlı olmasıdır. Tarih araştırmacıları tarafından vergi mükellefi sayısı hane sayısına denk kabul edilmektedir. Bu sayede bu çalışmada kentin fiziksel gelişme süreci önemli ölçüde belirlenmiştir. Defterlerde bütün mahallelerin yazılmasından sonra vergilerin ayrıntıları verilmektedir. Boyahane, şem'hane, koyun-keçi yetiştiriciliği, buğday üretimi vb. her türlü vergi detaylı bir biçimde kaydedilmiştir.

Adana kentinin 1519, 1521, 1525, 1530, 1536, 1547 ve 1572 tarihli Tahrir Defterleri bulunmaktadır. Y.Kurt tarafından hazırlanan 1985 tarihli "*Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri (1572 M.-980 H.)*" konulu yüksek lisans tezinde Tahrir Defteri'nin orijinal metinleri latin harflerine dönüştürülerek verilmiştir. Bu çalışmada

gerek zaman kazanmak, gerekse Osmanlıca metinleri okuma konusundaki yetersizlik sebebiyle Kurt'un bu çalışması materyal olarak kullanılmıştır.

Adana Mufassal Tahrir Defterleri'nden sadece 1572 tarihli olanı tam metin olarak bir bilimsel çalışmaya konu olmuştur. 1519-1572 tarihleri arasında tutulan Tahrir Defterlerindeki bazı kayıtlar yine Y. Kurt'un "*XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*" konulu doktora tezinde açıklanmıştır. Bu çalışmada oluşturulan tablolarda Y. Kurt'un tezinde açıkladığı değerler baz olarak kullanılmıştır.

Tahrir Defterleri'nin en önemli dezavantajı nüfus bileşimi konusunda yeterli bilgiyi içermemeleridir. 1750 yılında tutulmuş olan Adana Şer'iyye Sicil Defteri'nde ise mahalle adları ve bünyesinde bulunan Müslüman ve gayrimüslim halk tek tek isimleri verilerek açıklanmıştır. Adana kentinin fiziksel gelişimi ve mahallelerin konumlarının belirlenmesi için, tarih araştırmacısı C. Yurtsever tarafından defterin orijinal Osmanlıca metinlerinden okunarak elde edilen bilgiler de bu çalışmada kullanılmıştır.

Adana'nın XVI.yy.'daki sosyal, kentsel ve fiziksel yapısına dair bilgi veren bir diğer kaynak Adana Evkaf Defteri'dir. Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime Arşivi'nde (Tapu Tahrir Defterleri) 538 kayıt numarası ile bulunan, siyakat adı verilen özel bir yazı türü ile yazılmış olan bu defter Y. Kurt ve A. Erdoğan tarafından latin harflerine çevrilmiştir. Her vakfın bir mescit adı ile anılması ve bu mescitlerin etrafında oluşmuş mahalleyi tariflemesi sebebiyle Adana Evkaf Defteri bu çalışmanın önemli materyallerinden birisi olmuştur.

Adana'da XVI.yy.'da egemen durumda bulunan Ramazanoğlu ailesi fertlerinin vakfettikleri malları detaylı bir biçimde anlatan "Vakfiyeler" de bu çalışmada kullanılan önemli materyallerdendir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 2208, 170 ve 1447 numaralar ile kayıtlı 646 numaralı müstakil defterlerin, 1936 yılında R. Şallı tarafından Türkçe'ye çevrilmesi sayesinde bu vakıf kayıtlarından yararlanılabilmektedir. Vakfedilen her bina, arsa veya bahçe, kuzey-güney-doğu ve batısındaki elemanlarla tarif edildiği için, bu materyal vakıf eserlerden oluşan dokunun tespitinde belirleyici olmuştur.

Bu çalışmada kullanılan ana materyallerden sonuncusu Adana'nın 1938 tarihli Kadastro Haritası'dır. Bulunabilen en eski Adana haritası olduğu için bu harita kullanılmıştır. Bugün var olan bazı mahallelerin kurulmamış, bazı caddelerin açılmamış olması ve yeni doku ile eski kent dokusu arasındaki farkın daha kolay okunması gibi sebeplerle bir harita üzerinde çalışmak tercih edilmiştir. Söz konusu harita Tapu ve Kadastro Adana Bölge Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan 1/ 200, 1/ 500, 1/ 1000 ve 1/ 3000 ölçekli yaklaşık 40 paftanın birleştirilmesiyle oluşturulmuştur.

XVI. Yüzyılda Adana'nın Nüfusu ve Yerleşim Özellikleri

Adana'nın Nüfusu ve Osmanlı Yerleşme Düzeni İçindeki Konumu

Adana'nın o dönemdeki kentsel boyutunu belirleyebilmek için, kentin nüfusunun diğer Anadolu kentleri ve Adana'nın ticari ilişki içinde olduğu Halep ve Şam kentlerinin nüfusları ile karşılaştırılması yararlı olacaktır. Çizelge 1'de görüldüğü gibi, Bursa ve Halep kentlerinin nüfusları diğer tüm Anadolu kentlerinin önündedir. Bu durum Bursa ve Halep'in birer ticari merkez olduğu sonucunu doğurmaktadır. Görüldüğü gibi Adana; Maraş, Larende ve Halep arasındaki küçük boyutlu kentlerdendir.

Adana Kenti'nin XVI.yy.'daki nüfusu hakkındaki bilgiler Tahrir Defterleri'nden edinilmektedir. Bu çalışmanın fiziksel yapı konusunda ana kaynağını oluşturan 1572 tarihli defterde, evli ve bekar vergi mükelleflerine ilişkin veri mevcut değildir, toplam vergi mükellefi sayısı ise 1023'tür (**Çizelge: 2**). Ancak defterde ayrı olarak kaydedilen imam, asker gibi vasıflara sahip kişiler çıkarılınca bu rakam 1017'ye inmektedir.

Osmanlı arşiv kayıtlarına göre XVI.yy.'da Adana kenti nüfusu Müslümanlar, gayrimüslimler ve Konargöçerlerden oluşmaktadır. Müslüman halkın nüfusu 1530 ile 1547 tahrirleri arasında bir dalgalanma göstermiştir. Bunun nedeni 1526 Mohaç Savaşı'nın ardından başlayan Celali İsyanları'nın köy ve mezralarda güvenliği ortadan kaldırması ve bu yüzden halkın kentlere göç etmesi olabilir (Kurt, 1992: 59). Vergi mükellefi sayısının 459'dan 929'a yükselmiş olması bu kanıyı doğrulamaktadır. 1547 tahririnde vergi mükellefi sayısının 758'e düşmesi ise Ramazanoğlu Piri Paşa'nın isyanları bastırmasından sonra halkın bir kısmının köylerine dönmesiyle açıklanabilir. 1525-1572 tahrirleri arasında Müslüman vergi mükellefi sayısında % 67'lik bir artış görülürken, gayrimüslim vergi mükellefi sayısı % 91 oranında artmıştır. Bu karşılaştırma değerlendirildiğinde iki halk arasında sosyal ilişkiler açısından önemli bir sorun olmadığı sonucu çıkarılabilir.

Tahrir Defterleri'ndeki bilgilere göre Adana'da yaşayan gayrimüslim halk Ermeniler'den oluşmaktadır. Ancak XVI.yy.'dan sonra Rum ve Yahudiler'in Çukurova'da kolonizasyon faaliyetine giriştikleri bilinmektedir (Sümer, 1963: 1vd). Evliya Çelebi'nin Seyahatname'de bahsettiği Rum ve Yahudiler'in (Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1935: 139) bu kolonizasyonun başlangıcını oluşturmaları akla yakındır. 1572 tahririnde Ermeniler'den başka gayrimüslim halka rastlanmadığı gibi, Türk olmayan Müslüman halka da rastlanmamaktadır.

1572 tahririne göre Sancak'ta Adana'nın dışında Kınık ve Ayas nahiyeleri yerleşim merkezidir, diğer altı nahiye ise idari birim olarak işlev görmektedir. Bu iki nahiyede toplam vergi mükellefi sayısı 548'dir (Kurt, 1987: 11). Bu nüfus kabul edildiğinde Adana'da kentsel nüfusun kırsal nüfusa oranı 1.85 olmaktadır. Bu oran Endüstri Öncesi toplumlarda 1/ 10 veya 1/ 8 değerinde olan kentli/köylü oranının çok üzerindedir, ki bu durum Adana'nın olağanüstü boyutlarda kentleşmiş olması anlamına gelir. Bu değerlendirmede eksik olan, Tahrir Defterleri'nde sağlıklı bir şekilde kaydedilmemiş, ancak XVI.yy.'da Adana nüfusunun çoğunu oluşturan konar-göçerlerin hesaba katılmamış olmasıdır (Oral (Saban), 1996: 21).

XVI.yy.'da Anadolu'da göçebe olarak tanımlanabilecek iki topluluk bulunmaktadır:

- a. Halep civarında yaşayan Halep Türkmenleri,
- b. Mardin çevresinde kışlayan Boz-Ulus Aşireti (Sümer, 1980: 173).

Adana ve çevresinde yaşayan ve Türkmenler'den oluşan halk ise kışın ovada tarımla uğraşıp, yazın Toros Dağları'ndaki yaylalarda hayvancılık yapmaktadır. Bu özelliklerinden dolayı Adana civarındaki Türkmenler'in tam bir göçebe topluluk olmadığı, daha ziyade konargöçer (yarı göçebe) bir toplum olduğu kabul edilmektedir (Orhonlu, 1963: 12). Adana Nahiyesinde Konargöçerler Cemaat veya Aşiret adı verilen küçük gruplar halinde yaşamaktadırlar. Bunlar arasındaki;

Sarıhamzalı Cemaati : 17 evli, iki bekar toplam 19,
Karamustafalı Cemaati : 28'i evli, dördü bekar toplam 32,
Boğalu Cemaati : 11'i evli, dördü bekar toplam 15,
Karayusuflu Cemaati:10'u evli, dördü bekar 14 vergi mükellefinden oluşmaktadır (Ener, 1968: 22).

1572 tahririne göre Adana Sancağı'nda 437 adet Cemaat bulunmaktadır (**Çizelge: 3**). Bu cemaatlerin toplam vergi mükellefi sayısı 18.020'dir. Yukarıdaki değerlendirme bu rakama dayanarak tekrar yapıldığında, kentli/köylü oranının yaklaşık olarak 1/ 14 olduğu görülür, ki bu oran Endüstri Öncesi toplumlardaki orana daha yakındır.

Yerleşim Özellikleri

Bu bölümde genel olarak Müslüman, gayrimüslim ve Konargöçer halkların nerede yerleştikleri ve kentin XVI.yy.'da gelişiminin nasıl olduğuna değinilecektir.

1525'te kentte 17 mahalle vardır (Kurt,age, 48) ve aralarında gayrimüslim nüfusa ait bir mahalle adı görünmemektedir. Halbuki aynı tarihte 82 gayrimüslim vergi mükellefi kaydedilmiştir. Bu durum iki şekilde açıklanabilir:

1. Tüm Gayrimüslim halk aynı kent parçasında ikamet etmektedir, ancak o yerleşim yeri adlandırılmamış veya eksik bırakılmıştır.

2. Gayrimüslim halk çeşitli mahallelerde Müslümanlarla karışık olarak yaşamaktadır. İkinci durumun Tahrir Defterleri'nde mutlaka belirtilmiş olması gerektiği kanısındayız. Bu durumda birinci açıklama akla daha yakın görünmektedir (Oral (Saban),age, 22).

1572'de mahalle sayısı 28'e çıkmıştır (Kurt,age, 11) ve "Tayife-i Ermeniyan" isimli 157 vergi mükellefi barındıran bir mahalle bulunmaktadır. 1750 tarihine gelindiğinde kentin mahalle sayısı 46'ya çıkmıştır ve bunlar arasındaki Zımmiyan Mahallesi 208 hanesi ile en kalabalık ve bütünü Hristiyan halka ait olan tek mahalledir. Bundan başka Karasofu, Bab-ı Tarsus, Kuruköprü ve Çelemlî Mahalleleri halkının % 80'i Hristiyanlar'dan oluşmaktadır (Tarih Araştırmacısı C. Yurtsever tarafından 1750 tarihli Adana Şer'iyye Sicil Defteri'nin kopyasından Türkçe'ye çevrilerek edinilen bilgilerdir. Orijinal metin Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır). Aynı tarihte Hristiyan nüfusun Müslüman nüfusa oranı % 3'tür. 1572 tarihinde bu oranın % 18 olduğu düşünülürse aradaki fark oldukça fazladır. Bu fark tarımın ilerlemesi ve Türk olan Konargöçerlerin yerleşik hayata geçirilme çabaları sonucu kente yerleşmeleri ile açıklanabilir.

Sonuç olarak XVI.yy.'da Adana halkı Müslümanlar, gayrimüslimler ve Konargöçerlerden oluşmaktadır. Nüfusun çoğunluğunu konargöçerler oluştursa da, onlar küçük gruplar halinde sancağın çeşitli bölgelerine dağılmışlardır. Müslümanlar ve gayrimüslimler kent merkezinde iç içedir. Ancak gayrimüslimler ayrı bir mahallede yaşamaktadır. Gayrimüslim halkın Müslüman halka oranı oldukça düşüktür. Bu durum fetih hareketleriyle gerçekleşen göçlere bağlanmaktadır (Sümer,age, 22).

XVI. Yüzyılda Adana Kentsel Yapısını Belirleyen Önemli Bir Kurum: Vakıflar

Çalışmanın ana kaynaklarından olan Vakfiyeler ve Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivinden edinilen bilgilere göre, Adana vakıflarının kuruluşundan (XVI.yy. başı) bugüne dek en fazla ürün verdiği dönem XVI. yy.'dır. İlk bakışta bugüne sağlam bir şekilde ulaşmış olan ilk İslam eseri Ağca Mescid'in (1409) en eski vakıf olduğu düşünülse de, bu isimli vakfa ilk defa 1536 tarihinde rastlanmaktadır.

XVI.yy.'da Adana kent merkezinde iki çeşit vakıftan söz edilmektedir. Bunlardan birincisi Küçük Boyutlu Vakıflar, ikincisi ise Ramazanoğlu Vakıfları'dır.

1547 yılına ait Adana Evkaf Defteri'nin birinci bölümü Küçük Boyutlu Vakıflardan oluşmaktadır. Bu vakıfların sayısı 19'dur ve hepsi bir mescidin ismi ile anılır. Bu vakıflar şunlardır; Ramazanağa Mescidi, Burnukara Osman Mescidi, Kara Sofu Mescidi, Hacı Fakıhoğlu Mescidi, Kantar Mescidi, Çukur Mescid, Ağca Ahmed Mescidi, İsa Hacıoğlu Mescidi, Saçlu Ahmed Mescidi, Hacı Hızır Mescidi, Tarsus Kapısı Mescidi, Kadı Mescidi, Debbağlar Mescidi, Hacı Ahmed Mescidi, Baytemur Mescidi, Selim Bey Mescidi, Baytar Mahmud Mescidi, Tepebağ Mescidi ve Kayalıbağ Mescidi Vakfı (**Çizelge: 4**).

Tarihteki İslam kentlerinin ana biriminin mahalle olması ve her mahallenin bir mescit etrafında yerleşmesi, mescit ismi ile anılan yukarıdaki 19 vakfın birer mahalleyi simgelemesi sonucunu akla getirmektedir (Hakim, 1986). Bazı vakıf isimlerinin (Kara Sofu, Tepebağ, Kayalıbağ vb.) bugün de kullanılan birer mahalle ismi olması bu düşüncüyü desteklemektedir. Bu vakıfların bir diğer özelliği şahıslar tarafından kurulmuş olmalarıdır, gelirleri ise şehir merkezindeki dükkan, ev ve arsalardan elde edilmektedir. Vakıflar Adana Bölge Müdürlüğü'nün arşiv kayıtlarına göre XVI. yy.'dan bugüne ulaşmış olan Küçük Boyutlu Vakıflar; Hasan Kethuda, Kemeraltı ve Cumafakih Vakıfları'dır (Oral (Saban),ay. 24).

Adana'daki vakıflardan diğeri olan Ramazanoğlu Vakıfları XVI. yy.'da Adana'da yönetici konumundaki Ramazanoğlu ailesi tarafından kurulmuştur. XVI. yy. boyunca ilkini Halil Bey olmak üzere sırasıyla Davud oğlu Mahmud Bey, Selim Bey ve Piri Mehmet Paşa vakıflar kurmuşlardır.

Çizelge: 5'te görüldüğü gibi kente mimari açıdan katkıda bulunan Halil Bey ve Piri Mehmet Paşa Vakıfları olmuştur. Anadolu Türk kentlerinden Konya, Afyon, Tire gibi önemli ticaret merkezlerine bakıldığında bir tek vakfın kentteki vakıf malı dükkanların % 25'ine sahip olduğu duruma rastlanmamıştır (Faroqi,age, 56). Adana Ramazanoğlu Vakıfları bu genellenin dışına çıkan, kentteki vakıf malı dükkanların % 79'unu oluşturarak kentin fiziksel yapısını önemli ölçüde etkileyen, ticari faaliyetlere yön veren vakıflardır. Bu iki şahsa ait ürünler genel olarak Ulucami Külliyesi, Yağ Cami Külliyesi ve Ramazanoğulları Çarşısı'nı kapsamaktadır. Ramazanoğlu ailesine ait diğer vakıflarda (Davud oğlu Mahmud Bey ve Selim Bey) bahçe ve bostanlar kayıtlıdır. Söz konusu vakfiyelerden Selim Bey'e ait olanına arşiv kayıtlarında rastlanmamıştır. Ancak Ramazanoğlu Piri Paşa'ya ait vakfiyeden edinilen bilgilere göre, Adana kent merkezinde kendi adı ile anılan mahalle ve çevresinde vakfa ait bahçelerin bulunduğu anlaşılmaktadır (Oral (Saban),ay. 25).

XVI. Yüzyıl Adanası'nda Kentsel Yapı ve Yerleşim Dokusu

Daha önce açıklandığı gibi, 1525 tahririnde Adana'da 17 mahalle bulunmaktadır. Bu mahallelerin kentsel konumları incelendiğinde, kentin ilk yerleşim yeri olan Tepebağ çevresine ve Ulucami Külliyesi etrafına yerleşilmiş olduğu görülmektedir.

1525 ve 1572 tarihleri arasında mahalle gelişimi göz önüne alındığında 1530 tahririnde kente Baytimur Mescidi Mahallesi'nin eklenerek toplam mahalle sayısının 18'e çıktığı görülür. 1536 tahririnde Burnukara Mescidi Mahallesi, Mescid-i Sadat Mahallesi ve Neccar Köyü Mahallesi kurularak sayı 21'e çıkmıştır. 1547 tahririnde Emirli, Yortan ve Mescid-i Ramazanağa Mahalleleri, 1572 tahririnde Mescid-i Cedid-i Halil Veled-i Sarıyakup, Mescid-i Derviş Ali, Mescid-i Hacı İbrahim ve Tayife-i Ermeniyan Mahalleleri ilave olunarak mahalle sayısı 28'e (Kurt, 1992: 50) ulaşmıştır (Şek. 1).

Kentin Fiziksel Bileşenleri, Elemanları

Kentin Tahkimatı

Adana'nın XVI.yy.'daki kent tahkimatı konusunu belirleyebilmek için antik dönemlerdeki tahkimatın nasıl olduğunu ve XVI.yy.'a nasıl geldiğini açıklamak gerekmektedir. Kentte Roma Dönemi'ne ait bir şehir suru olması gerektiği araştırmacılar tarafından açıklanmıştır (Hild-Hellenkemper, 1990). Bu surdan günümüze ancak birkaç kalıntı ulaşabilmiştir ve bunlar surun kuzey sınırını belirler niteliktedir. Açıkça görünen bir sıra kalıntı Seyhan Caddesi üzerindeki Atatürk Müzesi'nin arkasındaki sokak üzerinde ve hemen onun batısında bir konutun arka bahçesindedir.

Bu kalıntıların tarihlenmesi konusunda bilim adamları tarafından yapılmış bir çalışmaya rastlanmamıştır. Klasik Arkeolog R. Özgan yaptığı yerinde incelemeler neticesinde bu kalıntıların "Opus Cementicum" tekniğinde yapılmış ve çok büyük ihtimalle Geç Roma Dönemi'ne ait sur kalıntıları olduğunu açıklamıştır (Arkeolog R. Özgan ile Mart 1995'de yapılan görüşmede açıklanmıştır). Kentin dış suruna ait bir diğer kalıntı Cemal Gürsel Caddesi'nin açılması sırasında 1967 yılında ortaya çıkmış ve Adana Müzesi Müdürü Hadi Altay'ın çabalarına rağmen yol altında bırakılmıştır (H. Altay'ın Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivinde bulunan raporu sonucunda bu bilgi elde edilmiştir).

Dış surun doğu sınırını belirleyen nokta Taşköprü'nün karaya ulaştığı Kalekapısı mevkidir. XX.yy. başına ait fotoğraflarda semte adını veren kale kapısı açık olarak görülmektedir. Bu kapı daha geç döneme ait görünse de Roma Dönemi'nde aynı noktada kentin doğu ile ilişkisini sağlayan bir giriş kapısının olması gerektiği düşünülmektedir. Surun batı sınırını belirleyen nokta ise Tarsus Kapısı mevkidir. Bugün Kemeraltı Cami'nin bulunduğu bölge, dönemin batıdaki önemli kentlerinden gelen ticari malların kontrol edilip gümrük alındığı giriş-çıkış kapısıdır.

Surun güney sınırı hakkındaki bilgiler herhangi bir kalıntı bugüne ulaşmadığı için sınırlıdır. Bu konuda sadece Ramazanoğlu Piri Paşa ve Ramazanoğlu Davudoğlu Mahmut Bey vakfiyelerinden bilgi edinilmektedir. Ramazanoğlu Piri Paşa

Vakfiyesi'ndeki tarifler esas alındığında surun güney sınırına ait bir iz ortaya çıkmaktadır. Kentin doğu sınırını oluşturan eleman Seyhan Nehri olduğuna göre kentin tahkimatını sağlayan şehir surunun doğu sınırının nehre dayanıyor olması akla yakın bir açıklamadır. Ancak Roma Hamamı kalıntıları üzerine yapıldığı bilinen Irmak Hamamı'nın sur dışında kalması bu düşüncüyü sarsmaktadır. Surun güney sınırını ifade eden bir başka bilgi Ramazanoğlu Davudoğlu Mahmud Bey Vakfiyesi'nden edinilmektedir. "... vakfedilen hakure Adana suru dışında, surun güneyinde Sugediği denen yerdedir..." şeklindeki ifadeye göre surun güney sınırının yukarıda açıklandığı gibi olması akla yakındır (Sahillioğlu, 1979: 139). Bütün bu bilgiler ve kentin Roma ve Bizans Dönemlerindeki yapısı değerlendirildiğinde kentin dış surunun gelişmişliği ve yoğunluğun azalmasına paralel olarak daraltılmış olduğu sonucu çıkmaktadır.

Adana kentinin bir diğer tahkimat elemanı içkalelerdir. Kentin içkalesine ait bilgiler dış sura ait bilgilerden daha fazla ve detaylıdır, hatta yıkılmadan önce çizilmiş bir içkale gravürü bulunmaktadır (**Şekil: 2**). Çeşitli kaynaklarda içkalelerin 782 yılında Abbasi Halifesi Harun Reşid tarafından yaptırıldığı yazmaktadır. İçkale kalıntıları ile dış sur kalıntıları karşılaştırıldığında uygulama tekniği ve malzeme niteliği bakımından içkalelerin daha sonraki bir döneme ait olduğu bellidir. Ancak dış sur kalıntılarında olduğu gibi içkale kalıntılarının tarihlenmesi amacıyla yapılmış herhangi bir çalışma bulunmamaktadır.

Piri Reis tarafından 1513 yılında yapılmış bir içkale çizimi bulunmaktadır (Piri Reis 1935: 750). Her ne kadar gerçeği tam olarak yansıtmadığı düşünülebilirse de, bu çizimde içkale üç burçlu küçük bir kale olarak tasvir edilmektedir. Evliya Çelebi Seyahatname'de kalenin dörtgen planlı, yedi kuleli ve 500 adım uzunluğundaki çevresinin hendekle çevrili olduğunu yazmaktadır (Evliya Çelebi, age, 333). V. Langlois ise içkaleyi daire formlu, 300 adım uzunluğunda ve çevresinin 60 adım genişliğinde, 40 adım derinliğinde bir hendekle kaplı olarak tanımlamaktadır. Ayrıca içkalelerin Bizans yapısı olduğunu, Mısırlılar tarafından ise son derece iyi bir şekilde tamir edildiğini belirtmektedir (Langlois, 1861: 350). XVI.yy.'dan sonra dış sur önemsenmez olmuş, onun yerine içkale ağırlık kazanmıştır. Bu gözlemlerin ışığında Taşköprü'nün yapıldığı dönemde köprünün doğu ucunu tutan ve böylece hem savunma, hem de gümrük işlerinin yapıldığı bir içkalenin yapılmış olması akla yakındır. Bugünkü kalıntılar Roma döneminde yapılmış olan içkalelerin Abbasiler Dönemi'nde çok iyi tamir edildiğinin bir belirtisi olabilir.

İçkaleyi gören seyyahların notları, kalıntılar ve kent planı göz önüne alındığında kalenin sınırlarının **Şekil: 3**'teki gibi olduğu akla gelmektedir. İlk bakışta V. Langlois, Piri Reis ve Evliya Çelebi'nin tasvirleri farklı görünse de, kale çizimine bakıldığında bakış açısı farklılıkları ile üç seyyahın da haklı olduğu anlaşılmaktadır (Oral (Saban), ay. 33). V. Langlois'nın daire formlu kale tasviri kanımızca planda da görülen batıdaki hendek kıvrımından dolayıdır. Evliya Çelebi'nin dörtgen tanımı ise hendek olmaksızın kalenin kendisini anlatmaktadır. Piri Reis'in üç burçlu kale çizimi üçgen formu çağrıştırmaktadır. Geometrik olarak üçgen ile daire birbirine çok yakın formlardır ve plana bakıldığında kale üçgenin deformasyona uğramasıyla oluşmuş bir yamuk görünümündedir. İçkale ile ilgili olarak söylenmesi gerekli bir nokta da; kale ile kentin tek kemerli bir köprü ile bağlanmış olduğudur (Le Strange, age, 131).

İçkale 1834 yılında Mısır işgali neticesinde yıktırılmıştır. Dış surun ne zaman yıkıldığı konusunda ise kesin bir bilgi yoktur. Yalnızca 1432 tarihinde kalenin açık bir

şekilde varolduğu ve XVI.yy.'dan sonra eski önemini yitirdiği Hild tarafından ifade edilmektedir (Hild-Hellenkemper, age, 157).

Çarşı

XVI.yy.'da Adana'da iki çarşıdan bahsedilmektedir. İlki ve önemli olanı Ramazanoğulları Çarşısı ya da Kapalıçarşı olarak bilinen sekiz kapılı çarşıdır. Diğeri ise bu çarşı ile kale arasındaki Suk-ı Atik yani Eski Çarşı'dır. Vakıf kayıtlarında Ramazanoğulları Çarşısı "Sekiz Kapılı Çarşı" olarak geçmektedir. Hicri 954 tarihli vakfiyede "...çarşı içerisinde 65 dükkan ile dört peyke vardır. Bu peykelerin birincisinde pirinç, yağ, bal, pekmez, vs.; ikincisinde un, üçüncüsünde incir, kuru üzüm vs.; dördüncüsünde buğday, arpa, vs. satılmaktadır. Pazar yeri sakinleri için 300 sofa (sergi yeri) ve hayvan alım satımı için boş arazi vardır. Bunların hepsi sur ile çevrilmiş olup sekiz kapısı vardır..." denilmektedir (Oral (Saban), ay. 34).

Farooqi, "Osmanlı'da Kentler ve Kentliler" (1994) adlı kitabında "...Dikkat çekici boyutlardaki bir diğer hanlar kompleksine Adana'da rastlanmıştır..." derken Ramazanoğulları Çarşısı'ndan bahsetmektedir. "...Bu hanlar kompleksini çevreleyen surda sekiz tane kapı olması duvarın içinde oldukça büyük bir ticaret merkezi bulunduğunu göstermektedir." diyerek çarşının boyut ve kapasite açısından büyüklüğünü belirtmektedir. Ramazanoğulları Çarşısı sadece dükkanlardan oluşan bir bütün değildir, Ramazanoğulları'nın vakıf eserlerinden oluşan dokunun ve Ulucami Külliyesi'nin bir bütünüdür. Sur içerisinde bir hamam ve at, katır, eşek gibi hayvanların bağlandığı bir de boş alan bulunmaktadır.

Çarşı surunun sınırı konusunda bugüne kadar sadece Y.Kurt tarafından bir araştırma yapılmıştır. Y.Kurt'un çalışmasında sur Ulucami'yi içine alacak şekilde geniş gösterilmiştir. Kapalıçarşı içindeki malların korunması amacıyla yapılmış olması kuvvetle ihtimal olan surun Ulucami'yi içine alması, halkın ortak kullanımında olması gereken camiye girişin sınırlandırılması anlamına geleceği için fonksiyonel değildir. Ayrıca Ulucami'nin sur içinde olup medrese ve imam evlerinin sur dışında kalması da külliye bütününe bozan bir tutumdur (Oral (Saban), ay. 34).

Çarşı surunun sınırını belirlemekte Ramazanoğulları Vakfiyelerinden yararlanılabilmektedir. Vakfiyede çarşı surunun sekiz kapısının açıldığı noktalar şöyle açıklanmaktadır :

1. kapı; Güneyde, Ramazanağa Mahallesi Mescidi'ne giden umumi yola açılır,
2. kapı; Güneyde, Baytemur Mescidi'ne giden yola açılır,
3. kapı; Güneyde, Baytemur Mescidi'nden Ağba tarafına giden yola açılır,
- 4.kapı; Güneyde, Baytemur Mahallesi'nden Silahtar Hüseyin, Cafer Bey, Tomik İbrahim ve Şeyh İlyas mülklerine giden yola açılır,
5. kapı; Batıda, Eski Cami'ye giden yola açılır,
6. kapı; Kuzeyde, Sofu Mescidi'ne giden yola açılır,
7. kapı; Kuzeyde, Pamuk Hanı ile Yeni Hamam (Çarşı Hamamı) arasından Kadı Mescidi'ne giden yola açılır,
8. kapı; Doğuda, Halil Bey ve Mustafa Bey evlerinin karşısına giden yola açılır.

Yukarıdaki açıklamalar ve harita doğrultusunda çarşı surunun sınırının **Şekil: 5**'teki gibi olabileceği düşünülmektedir (Oral (Saban),ay. 35).

Çarşı konusunda üzerinde durulması gereken bir diğer nokta üstünün örtülü olup olmadığıdır. XX.yy. başına ait fotoğraflarda çarşının üstünün örtülü olduğu görülmektedir (**Şekil 4**). Üst örtünün 1929 tarihinde elektrik direği dikmek için yıktırıldığı da bilinmektedir (Yeni Adana Gazetesi 1929 a: 2 ve Adana Atatürk Müzesi Arşivi). Bugün üstü kapalı tek çarşı olan Yeni Bedesten'in örtü sistemine baktığımızda ahşap asma çatı üzerine doğrudan kiremit uygulanmış olduğu görülmektedir. Bu bedestenin çatısının üçgen formlu olmasına rağmen eski fotoğraflarda tonoz formlu kargir çatılar da görülmektedir. 1909 doğumlu Recep Dede'nin gözlemlerine göre çarşının üst örtüsü sac kaplı ve bu yüzden içerisi karanlıktır. Sac kaplama teknolojik olarak XIX.yy.'ın ikinci yarısında, sanayi devrimi ile birlikte mümkün olmuştur. Gerek vakfiyede üst örtüden bahsedilmemiş olması, gerekse sac kaplamanın XVI.yy.'da teknolojik açıdan mümkün olmaması çarşının üst örtüsünün daha sonraki bir tarihte yapılmış olduğunu göstermektedir. Ancak fotoğraflarda görünen kargir tonoz XVI.yy.'da yapılmış olabilir (Oral (Saban),ay. 36).

XVI.yy. kaynaklarında adı geçen diğer çarşı Suk-ı Atik'in içkalenin kente açılan tek kemerli tek köprüsü etrafında olduğu tahmin edilmektedir. Evliya Çelebi'nin seyahatnamedeki "...*Ve iki kapısı vardır. Biri kible canibine çarşuya nazır, biri şarka açılır su kapısıdır...*" ifadesi fikrimizi doğrular niteliktedir (Evliya Çelebi,age, 333).

Ulucami ve Külliyesi

Bu bölümde Ulucami'nin tekil özellikleri üzerinde durmak değil, külliyenin oluşturduğu bütün ve kapladığı alanın belirlenmesi amaçlanmaktadır (**Şekil: 6**). Ulucami külliyesinde bulunan elemanlar Ulucami, Ulucami Medresesi, Halil Bey Mescidi, Selamlık, Harem Dairesi, İmarethane, Dar'ül-Hadis, Darü's-şifa, Çarşı Hamamı, Türbe ve Müderris Evleri'dir (Kurt-Erdoğan, 2000). Külliyenin bazı elemanları bugün mevcut değildir. Arşiv belgelerinin incelenmesi sonucunda bazı eksik bölümler tamamlanabilmiştir. Ancak hakkında hiçbir bilgiye rastlanmayan elemanlar da olmuştur.

Ulucami Külliyesi'nin en önemli parçası şüphesiz Ulucami'dir. Caminin inşasına 1513 yılında Ramazanoğlu Halil Bey zamanında başlanmış, 1541'de Piri Mehmet Paşa tarafından bitirilmiştir (Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler 1983: 6). Plana bakıldığında caminin doğu ve batı olmak üzere iki bölümden oluştuğu görülmektedir. Doğu bölümü tipik Ulucami planına sahiptir. Batı bölümü ise hücrelerden oluşmaktadır. Batı bölümünün kapısının üzerindeki kademeli konik çatı Selçuklu Mimarisi karakterindedir. Bu durum ise caminin bu bölümünün Halil Bey'den daha önceki bir döneme ait olabileceğini düşündürmektedir.

Ulucami Medresesi planına bakıldığında medresenin kuzey bölümünün eksik olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölüm 1929 yılında yolun genişletilmesi amacıyla yıktırılmıştır (Yeni Adana Gazetesi 1929 b: 2 ve Adana Atatürk Müzesi Arşivi). XX. yy. başına ait fotoğrafların yeni fotoğraflarla karşılaştırılması sonucunda medresenin kuzey sınırı tahmin edilebilmektedir. Ancak belirlenen kuzey sınırı ile medrese arasındaki boşluğu tamamlamak mümkün değildir (Oral (Saban),ay. 37).

1938 tarihli Tapu ve Kadastro paftalarından anlaşıldığına göre Ulucami'nin kuzeyinde, bugün Kızılay Caddesi'nin geçtiği alanda Ulucami Külliyesi'nin bütününde yer alan müderris evleri bulunmaktadır. Tuğladan yapılmış olan üç kubbe ve bir üçgen çatı ile örtülmüş bu evler 1967 senesinde Kızılay Caddesi'nin açılması sırasında yıktırılmıştır.

Selamlık medresenin güneyindeki bölgede yer almaktadır, ancak bugün tamamı ayakta değildir. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan çalışmalarda yapının küçük bir bölümü ortaya çıkarılmıştır.

Selamlığın güneyinde yer alan Harem Dairesi iki katlı, kesme taş ve tuğla kullanılarak Bursa evleri tipinde inşa edilmiş geniş saçaklı bir binadır (VGM: Vakıf Eski Eser Fişi, No:2). Vakfiyede belirtildiği üzere Ramazanoğlu Konağı bünyesinde dört bahçe, kuyular, dolaplar, havuzlar, hayvan ahırları, hamam, ekmek fırını, arpa ambarı, iki dükkan ve kışlık-yazlık odalar bulunmaktadır. Ramazanoğlu Halil Bey tarafından XV.yy.'ın sonunda yaptırılmış olan Halil Bey Mescidi külliye bütünündeki elemanlardan bir diğeridir. Ulucami Medresesi bu mescidi çevreleyecek biçimde inşa edilmiştir.

İmarethane vakfiyede "...*Ve caminin doğusunda ve yolun arkasında bir mutfağı, bir kileri ve gidip gelen misafirler için hücreleri ve hayvanlara mahsus bir ahır ve bir çeşme ve helaları olan bir de imaret bina eyledi...*" diyerek tanımlanmaktadır. Bu tanıma göre imaretin yeri bugünkü İnkılap İlkokulu arsası olmalıdır (Oral (Saban),ay. 37). Külliye bütünündeki Darü'l hadis ise ilk defa 1570 yılı tahririnde görülmektedir (Kurt-Erdoğan,age, XXXI). Bu yüzden 1547-1572 yılları arasında külliye katılmış olmalıdır. Darü'l hadis'in yeri bilinmemektedir. Araştırmaları sonucu Y. Kurt Darü'l hadis için ayrı bir binanın bulunmadığı ve külliye içerisinde faaliyet gösterdiği sonucuna varmıştır. Darü'l hadis'in medrese ile yakın olması gerektiği düşünülmektedir. Kayıtlarda geçen diğer eleman Dar'üş-şifa 1570'li yıllarda külliye katılmıştır (Kurt-Erdoğan,age, 23). Evkaf Defterinde Ulucami'nin yakınında olduğu söylenen binanın bazı araştırmacılar tarafından caminin batı girişindeki bölüm olduğu düşünülmektedir. Kademeli olarak sivrilen stalaktitli konik çatının üzerindeki yılan motifi ve binanın altındaki sarnıç bu kanıyı doğrular nitelikteki elemanlardır.

Bahçeler ve Bostanlar

Vakfiyelerden elde edilen bilgilere göre XVI.yy.'da Adana kentinin çevresi bahçe ve bostanlarla çevrilidir. 1572 tahririnde bostanlar sahiplerinin ismi ve elde edilen vergi gelirleri ile açıklanmıştır. Oysa 1750 tarihli Şer'iyye Sicili'nde Bahçeciyan isimli bir mahalle bulunmaktadır. Mahalle olarak anılsa da bu bölgenin sınırı Adana'nın kuzeyinden başlayıp batısını dolaşarak güneyinde sona ermektedir. Kısaca kentin doğusu nehir, diğer tüm yönleri bahçe ve bostanlarla çevrilidir. **Şekil: 7** bu düşüncüyü doğrular niteliktedir (Başbakanlık Osmanlı Arşivi).

Bahçeciyan Mahallesi'nin vergi mükellefi sayısı toplam vergi mükelleflerinin binde yedisini oluşturmaktadır. Bostanların kentin kuzey, batı ve güneyini kapladığı düşünülürse bu bölgelerdeki yerleşim bağ evleri şeklinde, kentsel dokudan çok kırsal dokuya uygun yerleşimler olmalıdır. Bu mahalleyi oluşturan bahçeler Döşemezokağı, Sultanzokağı, Paşazokağı, Emirzaçelebizokağı, Bekrizokağı, Dağlıoğlubahçesi,

Akkapuzokağı, Adalarzokağı'dır. Bunlardan Döşeme, Mirzaçelebi, Dağlıoğlu ve Akkapı birer mahalle birimi olarak halen yaşamaktadır (Oral (Saban),ay).

Bostanların sahipleri hem Müslümanlar'dan, hem de gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Gayrimüslimlere ait bahçelerden elde edilen vergi gelirleri toplam gelirin % 9'unu kapsamaktadır. Aynı tarihte (Miladi 1572) gayrimüslim nüfusun toplam nüfusa oranının % 15 olduğu düşünülürse bu oran gayrimüslimlerin bostancılığa ilgi duymadıklarını ortaya çıkarmaktadır (Oral (Saban),ay).

Sonuç

Seyhan Nehri üzerinde kurulmuş tek kent olan Adana, Suriye'den başlayıp Torosları aşarak İstanbul'a ulaşan kervan yolu sayesinde stratejik bir önem kazanmıştır. 1517'de Mısır ve Suriye ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğine geçmesinden sonra ise, Önyasya ile ilişkileri daha da fazla güç kazanmıştır. XVI.yy.'da Adana'nın ekonomik düzeni hem Anadolu'ya, hem de Mısır ve Suriye'ye bağlı bir tablo çizmektedir. Sancağın bağlı olduğu Halep Eyaleti, Venedikli tacirler sayesinde batı Akdeniz ile yakın ticari ilişkiler içerisindeydi. Suriye ile Toroslar arasında göçebe hayvancılık yapan Türkmenler vasıtasıyla zaten güçlü olan ticari bağlar böylece daha da güçlenmiştir.

Osmanlı arşiv kayıtlarına göre XVI.yy.'da Adana kenti nüfusu Müslümanlar, gayrimüslimler ve konargöçer Türkmenler'den oluşmaktadır. Nüfusun çoğunluğunu oluşturan konargöçerler cemaatler halinde sancağın çeşitli yerlerinde dağınık bir halde yaşasalar da, Müslüman ve gayrimüslim halklar kentte iç içe yaşamaktadırlar. Gayrimüslim halka ait olan tek mahalle, Müslüman halka ait birkaç mahallenin toplam nüfusuna eşit büyüklüktedir. Kentin mahalle gelişimi XVI.yy.'da oldukça hızlı olmuştur. 1525'te 17 mahalle varken, 1572'de mahalle sayısı 28'e ulaşmıştır. Müslüman halk ağırlıklı olarak Ulucami Külliyesi'nin güneyindeki bölgede, gayrimüslim halk ise kentin batı ucundaki Tarsus Kapısı civarında yerleşmişlerdir.

XVI.yy. vakıf eserlerin kentin fiziksel yapısına en fazla katkıda bulunduğu dönemdir. Bu dönemde iki tür vakıf söz konusudur; birincisi Küçük Boyutlu Vakıflar, ikincisi ise Ramazanoğlu Vakıfları'dır. 1547 tarihli Adana Evkaf Defteri'nde kayıtlı olan 19 adet Küçük Boyutlu Vakfın tümü bir mescidin ismi ile anılmaktadır. Bu durum ve vakıflardan bir kaçının halen mahalle adı olarak kullanılması bu tür vakıfların birer mahalle birimini oluşturduğunu akla getirmektedir. Ramazanoğlu Vakıfları ise başta Ulucami Külliyesi ve Yağ Cami Külliyesi olmak üzere kentin fiziksel yapısına en önemli katkıyı gerçekleştiren vakıflardır. Ramazanoğlu Vakfı'na ait dükkanların kentteki tüm vakıf malı dükkanların % 79'unu oluşturması söz konusu vakfın kentin fiziksel yapısını önemli ölçüde etkilediğini ve ticari faaliyetlere yön verdiğini göstermektedir.

Bu çalışmada kentin tahkimatı, çarşı, Ulucami Külliyesi ve bahçeler olmak üzere dört fiziksel bileşen üzerinde durulmuştur. Ramazanoğlu Vakfiyeleri'nde şehir surundan söz edilse de, surun XVI.yy.'da savunma amacıyla kullanılmadığı, belli yerlerde kalıntılarının yer aldığı anlaşılmıştır. Kentin diğer tahkimat elemanı İçkale'dir. İçkale tek kemerli bir köprü ile kente bağlanmış olan ve kente giriş çıkışların kontrol edildiği mekandır. Külliye'nin elemanlarından birisi olan Ramazanoğulları Çarşısı etrafını çevreleyen sekiz kapılı bir surun olması ve içerisindeki vakıf malı dükkanların

fazlalığı ile sadece kentli nüfusa değil, kent çevresindeki yoğun Türkmen nüfusa da hizmet verildiğini göstermektedir.

Sonuç olarak XVI.yy.'da Adana kenti doğuda Seyhan Nehri ve kuzey, batı ve güneyde bahçe ve bostanlarla çevrili bir yapı göstermektedir. Kent içinde ise Ulucami Külliyesi merkezli bir yerleşim söz konusudur.

KAYNAKÇA

- Akdağ, M.1979:** *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453-1559)*, II, Ankara.
- Akgündüz, A.1992:** *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 2. Kitap, İstanbul.
- Braudel, F.1993:** *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası I-II*, Ankara.
- Carne, J.T.1836:** *Syria, Holy Land, Asia*, Vol. 2, London.
- Ener, K.1968:** *Adana Tarihine ve Tarımına Dair Araştırmalar*, 2. Baskı, Adana.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi 1935:** Cilt IX, İstanbul.
- Faroqhi, S.1994:** *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, İstanbul.
- Hakim, B.S.1986:** *Arabic-Islamic Cities –Building and Planning Principles*, London.
- Hild, F.-Hellenkemper, H.1990:** *Kilikien und Isaurien*, 2 Cilt, TIB 5= ÖAW,phil.-hist.Kl. Denkschr.215, Wien.
- Kurt, Y.1987:** *Adana Mufassal Tahrir Defteri*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Kurt, Y.1992:** *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Kurt, Y.-Erdoğan, A.2000:** *Çukurova Tarihinin Kaynakları IV, Adana Evkaf Defteri*, Ankara.
- Langlois, V.1861:** *Voyage dans la Cilicie et dans les Montagnes du Taurus, Exécuté pendant les années 1852-1853*, Paris.
- Le Strange, G.1966:** *The Lands of the Eastern Caliphate*, London.
- Oral (Saban), F.D.1996:** *XVI. Yüzyılda Adana Kentinin Fiziksel Yapısı*, Çukurova Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Adana.
- Orhonlu, C.1963:** *Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskan Teşebbüsü (1691-1696)*, İstanbul.
- Pakalın, M.Z.1954:** *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, III. Cilt, İstanbul.
- Piri Reis 1935:** *Kitab-ı Bahriye*, Y. Senemoğlu (haz), 2 kitap, İstanbul.
- Sahillioğlu, H.1979:** “Ramazanoğullarından Davud Bey Oğlu Mahmud Bey Vakfiyesiyle Fağfur Paşa Oğlu Ali Bey Paşa Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi X*, 139.
- Sümer, F.1963:** “Çukurova Tarihine ve Tarımına Dair Araştırmalar”, *Tarih Araştırmaları Dergisi, I*, 1-113.
- Sümer, F.1980:** *Oğuzlar (Türkmenler) Boy Teşkilat Destanları*, İstanbul.
- Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler 1983:** Cilt 1, Ankara.
- Yeni Adana Gazetesi 1929 a:** 7 Teşrinievvel (Kasım), 2.
- Yeni Adana Gazetesi 1929 b:** 10 Teşrinisani (Aralık), 2.

Kentin Adı	Kentin Hane Sayısı	Kentin Dükkan Sayısı	Dükkan/ Hane
Kayseri	8251	43	0.005
Ankara	5344	1134	0.0212
Konya	3764	859	0.228
Maraş	3054	111	0.363
Niğde	2636	146	0.553
Kastamonu	3209	218	0.679
Aksaray	2564	245	0.095
Malatya	1946	201	0.103
Kütahya	1885	516	0.273
Tire	2374	839	0.353
Larende (Karaman)	2048	385	0.187
Manisa	1995	247	0.1238
Akşehir	1754	194	0.1106
Ermenek	1254	16	0.0127
İskilip	1133	28	0.0247
Ereğli	1109	90	0.0811
Demirci	1026	35	0.0341
Adana	1017	409	0.4021
Halep	10074	-	-
Şam	9506 (1595)	-	-

ÇİZELGE: 1: XVI. yy.'da Bazı Anadolu Kentlerinin Hane-Dükkan Sayıları ve Dükkan/Hane Oranları (Kaynak: Faroqhi, 1994)

TAHRİR TARİHİ	MÜSLÜMAN VERGİ MÜK.	GAYRİMÜSLİM VERGİ MÜK.	TOPLAM VERGİ MÜK.	MÜSLÜMAN ORANI	GAYRİMÜSLİM ORANI
1525	516	82	598	% 86	% 14
1530	459	85	544	% 84	% 16
1536	929	141	1070	% 87	% 13
1547	758	159	917	% 83	% 17
1572	866	157	1023	% 85	% 15

ÇİZELGE: 2 : XVI. yy.'da Adana Kenti Nüfusu (Kaynak: Kurt, 1992)

Tarih	Yer	Cemaat Sayısı	Vergi Mükellefi Sayısı	Sancak Toplamı
1519	Adana	166	5445	
	Dündarlı	29	870	6814
	Karaisalı	52	1394	
1521	Berendi	2		
	Kınık	20		
1525	Adana	343	3533	
	Yüreğir	123	3475	
	Sarıçam	61	4479	
	Karaisalı	56	2541	
1530	Sancak	392		15992
1536	Sancak	362	-	19932
1547	Sancak	391	-	15282
1572	Sancak	437	-	18020

ÇİZELGE 3: XVI. yy.'da Adana Sancağında Cemaatler (Kaynak: Ener, 1968)

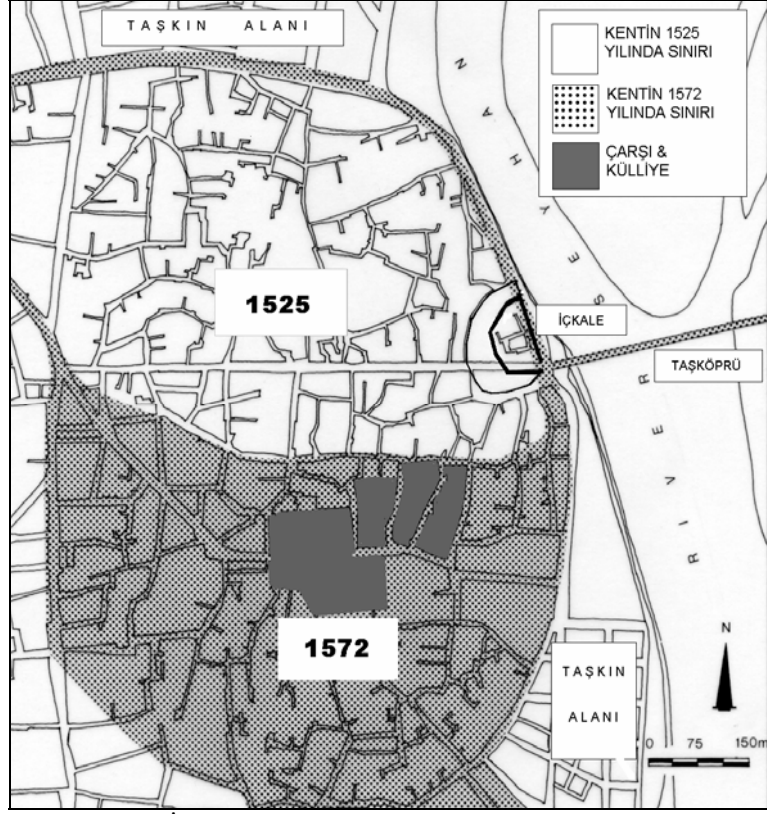
VAKFİN ADI	Vakfın Yıllık Geliri(Akçe)	Cami	Ev	Dükkan	Nakit Para	Arsa	Ark
Ramazanağa Mescidi	1220	*	2	10	1600	-	-
Burnukara Osman Mescidi	1096	*	-	3	-	-	-
Kara Sofu Mescidi	-	*	1	5	800	-	-
Hacı Fakıh oğlu Mescidi	470	*	1	10	-	-	-
Kantar Mescidi	806	*	3	-	30 altın	-	-
Çukur Mescid	1240	*	-	4	-	-	-
Ağca Ahmed Mescidi	2540	*	-	15	-	2 dükkan	1
İsa Hacıoğlu Mescidi	500	*	-	-	-	-	-
Saçlu Ahmed Mescidi	872	*	-	4	-	-	-
Hacı Hızır Mescidi	988	*	-	12	-	-	-
Tarsus Kapısı Mescidi	1330	*	6	8	-	-	-
Kadı Mescidi	892	*	-	-	-	-	-
Debbağlar Mescidi	956	*	-	9	-	-	-

Hacı Ahmed Mescidi	-	*	-	-	-	-	-
Baytemur Mescidi	580	*	3	-	200	-	-
Selim Bey Mescidi	200	*	-	3	-	-	-
Baytar Mahmud Mescidi	-	*	-	-	-	-	-
Tepebağ Mescidi	-	*	-	-	-	-	-
Kayalıbağ Mescidi	200	*	-	-	2000	-	-
TOPLAM	13890	19	16	83	4600+30	2	1

ÇİZELGE: 4: Adana Evkaf Defteri'ne Göre 1547 Tarihinde Küçük Boyutlu Vakıflar (Kurt ve Erdoğan tarafından hazırlanan Adana Evkaf Defteri'ndeki değerler alınarak hazırlanmıştır)

VAKIF ESERİN TÜRÜ	HALİL BEY VAKFI	DAVUD OĞLU MAHMUD BEY VAKFI	SELİM BEY VAKFI	PİRİ MEHMET PAŞA VAKFI
camii	* (Ulucami	-	-	* (Yağ cami)
medrese	* (Ulucami med)	-	-	*(Yağ cami med)
mescit	* (Küçük mescit)	-	-	-
harem	*	-	-	-
selamlık	*	-	-	-
imaret	-	-	-	*
misafirhane	-	-	-	*
dar'ülhadis	-	-	-	*
darüş-şifa	-	-	-	*
kütüphane	-	-	-	*
dükkan	-	-	* 3 (200 akçe)	* 269
han	-	-	-	* (gön)
hamam	-	-	-	*
bahçe	-	* 1200 akçe-3 dolap	-	-

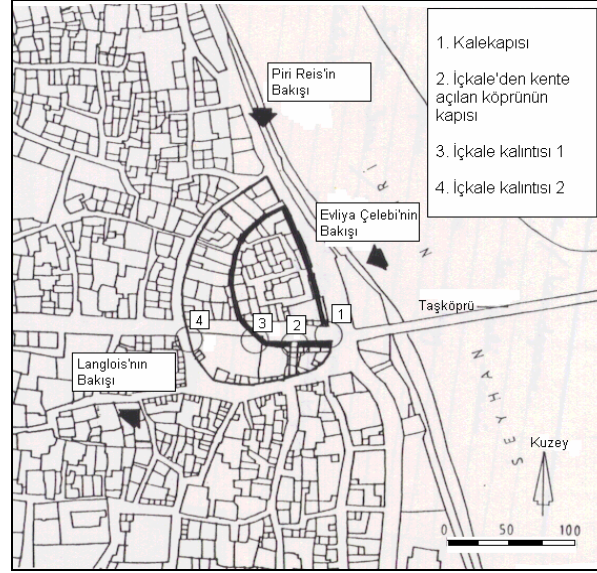
ÇİZELGE: 5: XVI. Yüzyılda Ramazanoğlu Vakıfları (Oral, 1996).

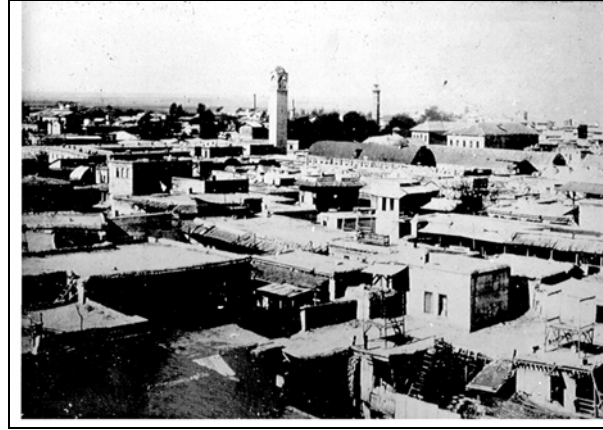
ŞEKİL: 1: Adana Kentinin XVI. yy.'daki Gelişimi

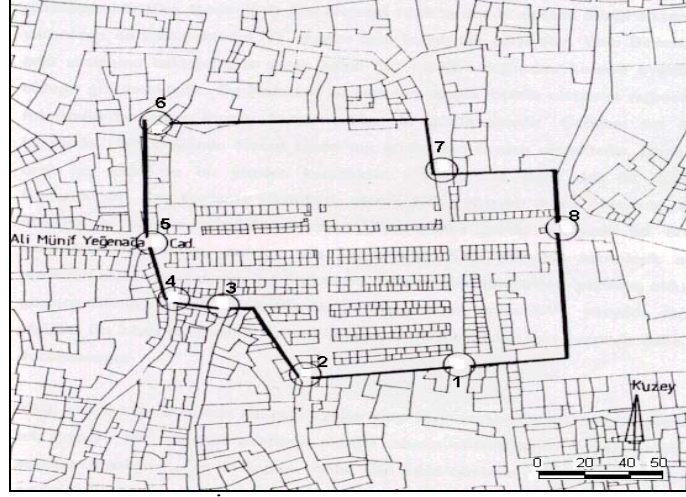
ŞEKİL: 2: Bartlett W. H.'ın Adana Gravürü –1830'lar (Carne, 1836)

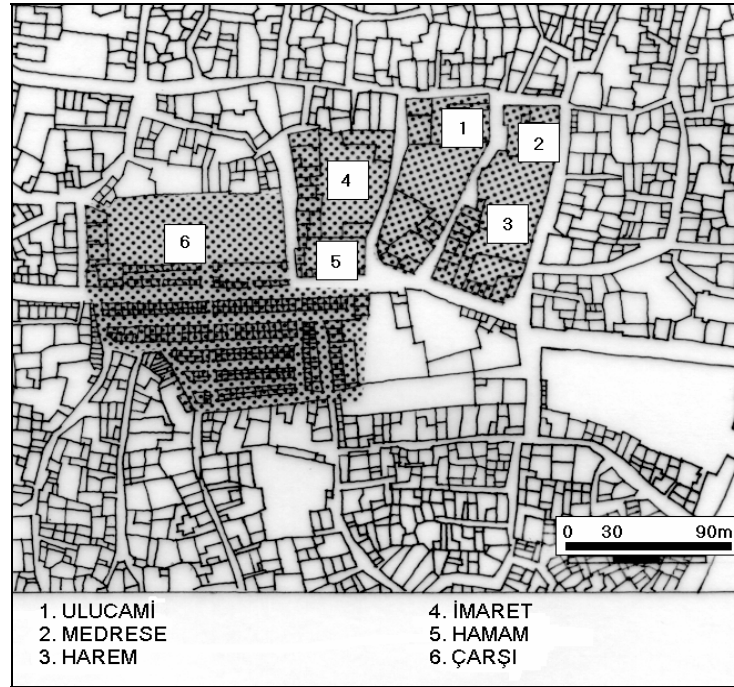
ŞEKİL: 3: Adana İçkalesi

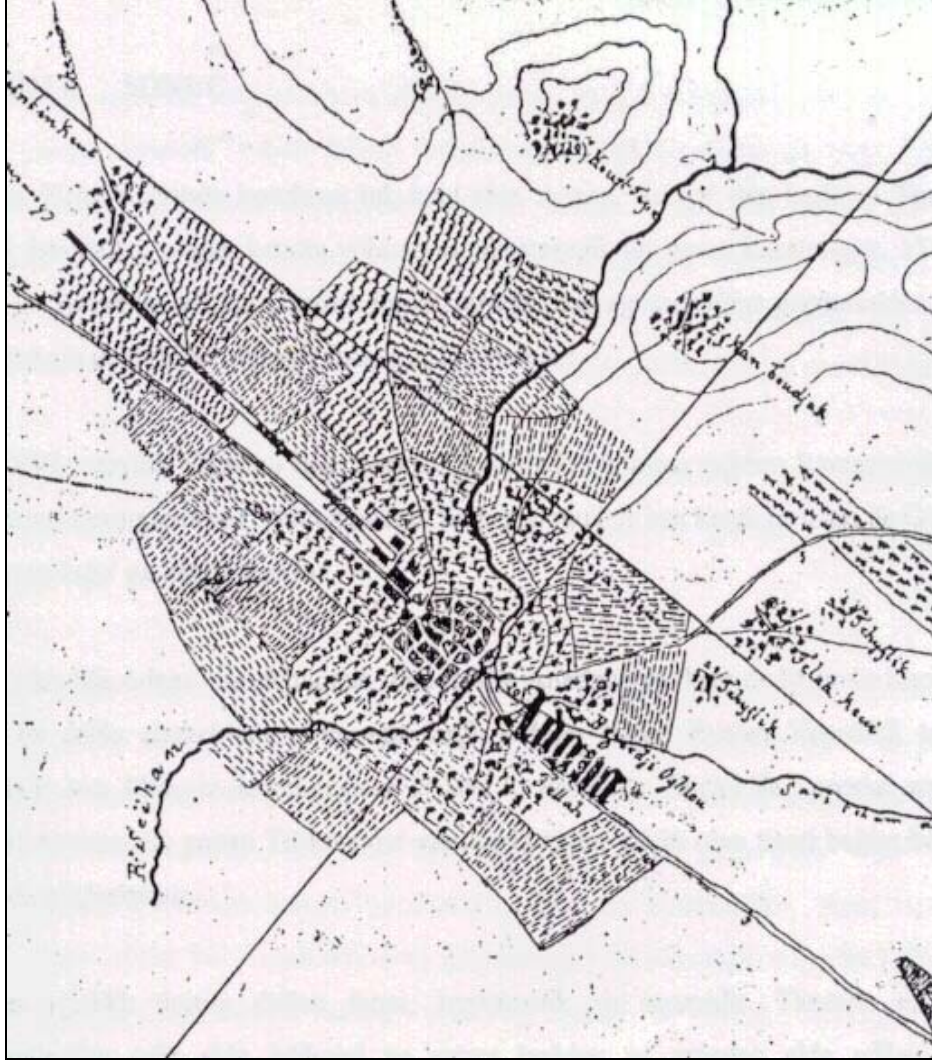
ŞEKİL :4 : XX. yy. Başında Kapalıçarşı (Kaynak: AFAD Arşivi)

ŞEKİL: 5: Kapalıçarşı'nın Kapıları
(Oral, ay.)

ŞEKİL : 6: Ulucami Külliyesi

Şekil 7: 1892 tarihli Adana Haritası
(Kaynak: Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

